

Сумеснае выкарыстанне каранёвага і афіксальнага паўтораў часам выяўляе імкненне да паралелізму сінтаксічнай будовы радкоў:

*А ў нядзельку рана, параненьку
Ходзя Дунай ціха, паціхеньку* [1, с. 80].

Звязнасць многіх каляндарна-абрадавых твораў замацоўваюць афіксальныя паўторы памяшальна-ласкальных форм назоўнікаў, прыметнікаў і прыслоўяў:

*Выйдзі ў ганак танюсенькі Ды глянь вочкам весялюсенькім..
Там жнуць жнейкі маладзенькі, Ў іх сярпачкі залаценькі* [1, с. 99];
Завіла вяночак дый пуховенькі, Пуховенькі дый руцявенькі [1, с. 110];
*Паненачка рана ўстала, Умылася бялюсенька,
Зачасалася слізюсенька* [1, с. 113].

Выкарыстанне пры афіксальным паўторы слоў з рознай часцінамоўнай прыналежнасцю ўзмацняе ступень выяўленчай выразнасці, паколькі адначасова накіравана на розныя граматычныя класы слоў.

Праведзенае даследаванне паказала асаблівае пашырэнне паўтораў сярод сродкаў арганізацыі лексічнай звязнасці ў народна-песенных тэкстах беларускай каляндарнай абраднасці. Па структуры пераважаюць двухкампанентныя кантактныя каранёвыя паўторы. Афіксальныя паўторы найбольш пашыраны сярод дзеясловаў і прыметнікаў. Часта назіраюцца паўторы з дэмінітыўнымі утварэннямі ў складзе. Ва ўсёй сваёй разнастайнасці паўторы павышаюць экспрэсіўнасць і садзейнічаюць інтэнсіфікацыі песеннага тэксту, узбагачаючы яго дадатковымі эмацыянальна-ацэначнымі значэннямі.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Песні народных свят і абрадаў: беларускі фальклор у сучасных запісах / уклад. і рэд. Н. С. Гілевіча. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1974. – 464 с.

УДК 811.161.3'367.332'42:398.838(=161.3)

Н. П. Цімашэнка

УЖЫВАННЕ АДНАСАСТАЎНЫХ СКАЗАЎ У МОВЕ БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ПЕСЕНЬ ПРА КАХАННЕ

У артыкуле разглядаюцца аднасастаўныя сказы, якія ўжываюцца ў мове беларускіх народных песень пра каханне; аналізуюцца формы выражэння галоўнага члена такіх сінтаксічных канструкцый. Пры дастаткова ўласцівым беларускай народнай песеннай лірыцы пра каханне ўжыванні простых аднасастаўных сказаў самымі распаўсюджанымі сярод узказаных сінтаксічных адзінак з'яўляюцца аднасастаўныя пэўна-асабовыя і безасабовыя канструкцыі.

Тэма кахання прысвечана шмат твораў у культурнай спадчыне розных народаў. Не складае выключэння і беларуская народная песенная лірыка, дзе тэма кахання займае адно з цэнтральных месцаў. Галоўнымі героямі такіх тэкстаў з'яўляюцца хлопцы і дзяўчына, каханне якіх можа быць прадстаўлена ў фальклорнай мове як шчаслівым, так і нешчаслівым у залежнасці ад розных жыццёвых абставін. Тут перадаецца духоўны настрой, стан, перажыванні герояў, што робіць папулярным гэты жанр песні. Актуальнасць нашага даследавання заключаецца ў тым, што песня як разнавіднасць

фальклорных жанраў мае багаты моўны матэрыял для вывучэння асаблівасцей розных сінтаксічных адзінак, адной з якіх з'яўляецца аднастаўны сказ.

Сінтаксічныя канструкцыі са структурай простага аднастаўнага сказа вельмі пашыраны ў народным песенным маўленні: *А татачка, татачка, нябога, / Знімі мяне з камушка з бялога* [1, с. 51]; *А як жа мне поўнай быць, / З беражкамі роўнай пляць? / Люлі, люлі, люлі, / З беражкамі роўнай пляць?* [1, с. 59]; *Пара, пара, дзяўчыначка, / Чарназёмку жаці* [1, с. 114]. Асаблівую цікавасць уяўляе сабой аналіз семантыка-сінтаксічных асаблівасцей такіх сінтаксічных пабудоў. Такім чынам, прадметам нашага даследавання выступае просты аднастаўны сказ, аб'ектам – яго рэалізацыя ў структуры беларускіх народных песень пра каханне. Мэтай нашай працы з'яўляецца выяўленне семантыка-сінтаксічных асаблівасцей ужывання аднастаўных сказаў у мове беларускіх народных песень пра каханне. Выбар намі ў якасці матэрыялу даследавання беларускіх народных песенных тэкстаў абумоўлены тым, што аналіз мовы фальклору мае вялікае значэнне для вывучэння гісторыі мовы. Ад беларускага фальклору бяруць свой пачатак і беларуская мастацкая літаратура, і нацыянальны тэатр, і літаратурная мова ў яе важнейшых моўна-паэтычных, арфаэпічных і семантыка-сінтаксічных асаблівасцях.

Як вядома, аднастаўныя сказы – гэта сказы з адным галоўным членам (суадносным ці з дзейнікам, ці з выказнікам двухстаўнага сказа, але не ідэнтычным яму), які сумяшчае ў сабе значэнне лагічнага суб'екта ці прэдыката: *Ой, дай, маці, дай, / Дачку замуж дай!* [1, с. 148]; *Не дай мяне за ледаштага¹, / Бо мне, млодай, жаль²* [1, с. 148]; *Не тапіся, хлопча¹, / Бо душу загубіш², / Скажы шчыру праўду³, / Каго верна любіш⁴?* [1, с. 213]; *А каб было добра сядзець / Да на рыначак глядзець* [1, с. 188]. Аднастаўныя сказы, як і двухстаўныя, характарызуюцца граматычнай і інтанацыйнай аформленасцю, прэдыкатыўнасцю, камунікатыўнасцю, мадальнасцю. Асноўным крытэрыем класіфікацыі аднастаўных сказаў з'яўляецца крытэрыі фармальна-граматычны.

У залежнасці ад формы выражэння галоўнага члена аднастаўнага сказа падзяляюцца на два асноўныя тыпы: дзеяслоўна-адвербіяльныя і іменныя. У сваю чаргу, у межах гэтых дзвюх груп вылучаюць свае падгрупы. Дзеяслоўна-адвербіяльныя падзяляюцца на асабовыя і неасабовыя. Сярод асабовых вылучаюць пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя; сярод неасабовых вылучаюць безасабовыя і інфінітыўныя. Сярод іменных вылучаюць намінатыўныя, генітыўныя, вакатыўныя, назыўныя, канструкцыі з “Назоўным уяўленням”. У даным артыкуле наша ўвага будзе скіравана на разгляд розных тыпаў аднастаўных канструкцый, якія сустракаюцца ў мове беларускіх народных песень пра каханне.

Неабходна адзначыць, што асабовыя аднастаўныя канструкцыі актыўна ўжываюцца ў мове фальклорных песенных тэкстаў. Яны, як правіла, перадаюць рознага тыпу дзеянні, эмацыйныя адносіны: *Прывязу Марусю, / Пасаджу ў куточку* [1, с. 228]; *Ой, божа мой, божа, / Дзяўчыну люблю* [1, с. 213].

У пэўна-асабовых аднастаўных сказах галоўны член выражаны дзеясловам у асабовай форме, што ўказвае на пэўную асобу. Галоўны член пэўна-асабовых сказаў, якімі прадстаўлены тэксты беларускіх народных песень пра каханне, можа выражацца наступнымі формамі:

1) дзеясловамі 1 асобы адз. і мн. ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу: *Ой, не знаю, не ведаю¹, / Як мне перажыці²* [1, с. 56]; *Навару табе, дачушка, / Ліповага цвету* [1, с. 57]; *Распытаюся, разгукуюся, / Аб жыцці-быцці яго* [1, с. 58]; *Сцялю, сцялю, пасцялю / Пасцель пухавую* [1, с. 82];

2) дзеясловамі 2 асобы адз. і мн. ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу: *Ой, не нойдзеш мне лякарства, / Мамачка, на свеце* [1, с. 56]; *Чаго плачаш, дзяўчынанька?* [1, с. 120]; *Наплачашся, мая красна дзеванька, / Ідучы да шлюбу* [1, с. 324];

3) дзеясловамі 2 асобы адз. і мн. ліку загаднага ладу: *Дай мне, мама, тую хустку¹, / Што я вышывала²* [1, с. 57]; *Вярнісь, вярнісь, казачэнька, з поля¹, Вазьмі мяне з сабою на поле²* [1, с. 73]; *Расці, мая каса, / Расці, мая руса* [1, с. 99]; *Не спі, Яначка, на полі¹, / А спі, Яначка, у каморы²* [1, с. 110].

Найбольш частотнымі сярод пэўна-асабовых канструкцый з'яўляюцца сказы, дзе галоўны член выражаны дзеясловам 1 асобы адз. і мн. ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу і 2 асобы адз. і мн. ліку загаднага ладу. Гэта тлумачыцца зместам песень, выканаўца якіх або распавядае пра сябе, або звяртаецца да другой асобы з нейкай просьбай.

У няпэўна-асабовых аднаасастаўных сказах дзеянне ўтворана невядомай асобай. У разглядаемых народных песнях галоўны член няпэўна-асабовых сказаў выражаецца наступнымі формамі:

1) дзеясловамі 3 асобы мн. ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу: *Возьмуць яе ў людзі¹, / Возьмуць яе ў людзі² – / Мая не будзе³* [1, с. 241]; *А ўжо ж тую дзяўчынаньку / Да шлюбу вядуць* [1, с. 241]; *Як павядуць маю красну дзеваньку, / Ды з нялюбым вянцаца* [1, с. 324];

2) дзеясловамі мн. ліку прошлага часу: *Ой, прывялі дзяўчыначку, / Відна, не маю, да гэі!* [1, с. 245]; *Заказалі майму міламу ў дарогу, / У вялікую дарогу, у салдаты* [1, с. 372].

Аднак няпэўна-асабовыя сказы ў мове песень пра каханне ўжываюцца рэдка, паколькі ў тэкстах песень, як было адзначана вышэй, размова ідзе або пра саму асобу, якая спявае, або пра тую канкрэтную асобу, да якой звяртаюцца з гаворкай. Няпэўна-асабовыя сказы з дзеясловам мн. ліку ўмоўнага ладу ў ролі галоўнага члена сказа ў тэкстах песень не сустракаюцца.

Абагульнена-асабовымі аднаасастаўнымі сказамі, у якіх дзеянне адносіцца да любой асобы, не прадстаўлены беларускія народныя песні пра каханне.

Дзеяслоўна-адвербіяльныя неасабовыя сказы маюць дзве разнавіднасці: безасабовыя і інфінітыўныя. Безасабовыя сказы – такія аднаасастаўныя сказы, галоўны член якіх абазначае дзеянне ці стан незалежна ад вытворцы дзеяння: *Сцюдзёна стаяць* [1, с. 62]; *Цяжка, маці, важка, маці¹, / Што й дала ўроду²* [1, с. 145]; *Нельга выйсці на вулачку / За ўдовіным сынам* [1, с. 145]. Структурнай асаблівасцю безасабовых сказаў з'яўляецца наяўнасць аднаго прэдыкатыўнага кампанента, які падпарадкоўвае сабе ўсе астатнія, калі яны ёсць у сказе. У адрозненне ад іншых аднаасастаўных сказаў, гэты сказ не дапускае ўвядзення ў структурную схему другога палярнага кампанента.

Па сваім значэнні безасабовыя сказы, якія ўжываюцца ў беларускіх народных песнях пра каханне, падзяляюцца на некалькі відаў:

1) безасабовыя сказы, у якіх паведамляецца аб розных псіхічных і фізічных адчуваннях чалавека або жывых істот: *Ой, як трудна ўбогаму / Багату любіці* [1, с. 156]; *Трудна, нудна на сэрданьку* [1, с. 169]; *Жалка, жалка маіх ножак* [1, с. 244];

2) безасабовыя сказы, у якіх выражаецца магчымасць / немагчымасць, жаданне, намер, патрэбнасць: *Трэба было, мая маці, / Тых броў не даваці, / А лепш было б, мая маці, / Шчасце, долю даці* [1, с. 145]; *Нельга выйсці на вуліцу / Усё за злымі за ўрагамі* [1, с. 150]; *Мне твайго пасагу саўсём не патрэба* [1, с. 153];

3) безасабовыя сказы, у якіх паведамляецца аб адсутнасці каго-ці чаго-небудзь: *У мяне пасагу не будзе* [1, с. 153]; *Ад міленькага пісьмачка няма* [1, с. 167]; *Нету майго казачэнькі, / Нет майго красаўца* [1, с. 205].

Галоўны член у безасабовых сказах мовы беларускіх народных песень пра каханне выражаецца:

1) безасабовымі дзеясловамі з постфіксам *-ся (-ца)*: *Любіла б я малага¹, / Малага не прыхочацца²* [1, с. 171];

2) асабовымі дзеясловамі ў безасабовым значэнні: *На небе стучыць, гручыць¹, / Матулька дамоў клічыць²* [1, с. 129];

3) безасабова-прэдыкатыўнымі словамі: *Добра, весяленька, / Па вадзіцу йдучы* [1, с. 50]; *Ой, не жалка мне таго чайночка, / Не жаль малявання* [1, с. 53]; *Хлапчыноньку шкода стала* [1, с. 123]; *А мне трудна, хлопцу маладому, / На марозе стоячы* [1, с. 194];

4) безасабова-прэдыкатыўнымі словамі ў спалучэнні з інфінітывам (зрэдку са звязкай): *Ой, цяжаська сіротаньцы / Ў чужых людзях жыці* [1, с. 138]; *А мне зімна пад сцяной стаяці* [1, с. 144]; *А каб было добра сядзець / Да на рыначак глядзець* [1, с. 188]; *Трудна, маці, у пярэнах ляжасці* [1, с. 214]; *Трудней малайцу пад вакном стаяці* [1, с. 214];

5) дзеясловам *быць* з адмоўем *не* або словам *няма (нет)* ў спалучэнні з родным склонам назоўніка або займенніка: *Як разлучаць у любові¹, / Дык ішчасця не будзе²* [1, с. 156]; *А ў белым дварэ / Нічога няма* [1, с. 69]; *Нет ні лодкі, ні вясельца. Эх!* [1, с. 76]; *У цябе хаты нямае* [1, с. 90]; *Няма ў лузе нікагенька* [1, с. 93]; *Няма майго міленькага / Ўжо трэці дзянёчак* [1, с. 118]; *Нямаш мне раўні / У сяле між сваімі* [1, с. 131];

6) няпэўна-колькаснымі словамі ў спалучэнні з родным склонам назоўніка або займенніка: *А ў мамачкі жаласці нямнога* [1, с. 51]; *У мілага жаласці ўсё многа* [1, с. 51];

7) адмоўем *ні* ў спалучэнні з родным склонам назоўніка: *А ні грэчкі, ні мякіны, / Ні дзяўчыны чарнабрывы* [1, с. 235].

Найбольш прадуктыўным у тэкстах беларускіх народных песень пра каханне з'яўляецца ўжыванне безасабовых сказаў з галоўным членам, выражаным безасабова-прэдыкатыўным словам рознай семантыкі, безасабова-прэдыкатыўным словам у спалучэнні з інфінітывам, дзеясловам *быць* з адмоўем *не* або словам *няма (нет)* у спалучэнні з родным склонам назоўніка або займенніка. Неабходна заўважыць, што безасабова-прэдыкатыўныя словы пэўнай лексіка-граматычнай групы ўжываюцца ў форме ступені параўнання: *Лети у татулкі / Горы капаці, / Чым з благім мужам век гараваці* [1, с. 179]; *Лети хадзіці басяком, / Ніж любіцца дураком / Непанятлівым* [1, с. 183]; *Трудней малайцу пад вакном стаяці* [1, с. 214]. Акрамя таго, у песенных тэкстах часта сустракаюцца безасабовыя сказы, у якіх прэдыкатыўнае ядро складаюць назоўнікі, што выступаюць у ролі безасабова-прэдыкатыўных слоў, часта ў спалучэнні з інфінітывам: *Сорам, дзеўка, сорам, красна, / Позна з вечара гуляць* [1, с. 123]; *Мне дасада!* [1, с. 192]; *Ой, туга мне, туга ад мілага друга* [1, с. 195]; *Гора таму жыці¹, / Хто пары не мае²* [1, с. 215]. Таксама прадуктыўнымі з'яўляюцца аднастаўныя безасабовыя канструкцыі з галоўным членам, выражаным безасабова-прэдыкатыўным словам *не відна* ў спалучэнні з родным склонам назоўніка або займенніка: *Ой, не відна таго сяла* [1, с. 78]; *За туманам нічога не відна* [1, с. 80]. Пры ўжыванні гэтага прэдыкатыўнага слова без адмоўя залежная словаформа стаіць у вінавальным склоне: *Адно відна грушу* [1, с. 78]. Аднагтыповымі з'яўляюцца безасабовыя сказы з галоўнымі членамі, выражанымі словамі тыпу (*не*) *відаць, чуваць*, пры якіх залежны кампанент ужываецца ў форме роднага склону: *Не відаць, не відаць / Майго чарнабрыўца* [1, с. 183].

Неабходна звярнуць асаблівую ўвагу на тыя формы выражэння галоўнага члена, у склад якіх уваходзіць інфінітыў. У спалучэннях безасабовых дзеясловаў або безасабова-прэдыкатыўных слоў з інфінітывам вельмі важную ролю адыгрывае пазіцыя інфінітыва ў адносінах да безасабовых дзеясловаў або безасабова-прэдыкатыўных слоў. Традыцыйна лічыцца, што прэпазіцыйны інфінітыў выковае ролю дзейніка двухстаўнага сказа (дзе выказнікам з'яўляецца безасабовы дзеяслоў або безасабова-прэдыкатыўнае слова), а постпазіцыйны – уваходзіць у склад галоўнага члена аднастаўнага безасабовага сказа. Параўн.: *Закахацца проста, / Расставацца трудна* [1, с. 48] і *Проста закахацца, трудна расставацца; У чужых людзей жыці сіротаньцы цяжка і Ой, цяжаська сіротаньцы / Ў чужых людзях жыці* [1, с. 138]; *Выйсці нельга і Нельга выйсці на вулачку / За ўдовіным сынам* [3, с. 145]. З прыведзеных прыкладаў відаць, што постпазіцыя незначальнай формы дзеяслова – найбольш характэрнае месца інфінітыва ў структуры сказа.

Інфінітыўныя сказы – аднастаўныя сказы, галоўны член якіх выражаны незалежным інфінітывам. Агульнае значэнне інфінітыўных сказаў – указанне на дзеянне, якое адбудзецца ў будучым. Інфінітыўныя сказы з пункту погляду выражэння дзеяння блізка стаяць да безасабовых сказаў. Але ў безасабовых сказах інфінітыў з’яўляецца састаўным кампанентам галоўнага члена і залежыць ад безасабовага дзеяслова ці безасабова-прэдыкатыўнага слова, а ў інфінітыўных сказах ён сам займае пазіцыю галоўнага члена: *Нам не жыць з табою ў пары* [1, с. 104]; *Не аддай мяне, маці, за старога¹*, – / *З старым ночку начаваці²* [1, с. 173]; *Не хадзіць мне туды¹*, / *Куды я хадзіла¹* / *Не любіць мне таго¹* / *Каго я любіла⁴* [1, с. 183]; *Ці ісці да лесу паліцу часаці?* / *Ці йсці да дзяўчыначкі ўсю ноч гуляці?* [1, с. 195]. У беларускіх народных песнях пра каханне найбольш часта інфінітыўныя канструкцыі ўжываюцца ў структуры складаных сказаў: *Дай мне, мама, лепш атруты*, / *Каб не ўстаць ніколі* [1, с. 57]; *Сама знаю, людзі гавораць*, / *Што не быць мне з табою* [1, с. 120]; *Парадзь, татулька*, / *Як лепей быці*, / *Ці замуж ісці*, / *Ці дома быці* [1, с. 178].

Дзеянне або стан, пра якія паведамляецца ў інфінітыўных сказах, заўсёды па семантыцы суадносяцца з семантычным суб’ектам. Пажаданаць, неабходнаць, магчымаць або немагчымаць ажыццяўлення дзеяння, наяўнасць працэсуальнага стану – асноўная семантычная схема сказаў такога тыпу: *Калі стараму* [дастанешся]¹ – *у чабатах насіць²*, / *Калі маламу³* – *у лапцях насіць⁴*, / *Калі роўнаму⁵* – *у вячэз насіць⁶* [1, с. 48]; *Чым цябе лячыць, дачушка¹*, / *І дзе цябе дзеці²?* [1, с. 56]; *Людзі гавораць¹*, *людзі сачуюць²*, / *Штоб цябе не любіці³* [1, с. 119]; *Пайду я гарою¹*, / *А ты далінаю²*, / *Сама знаю, людзі гавораць³*, / *Што не быць мне з табою⁴* [1, с. 120].

Беларускія народныя песні пра каханне, у якіх сустракаюцца сінтаксічныя пабудовы са структурай аднастаўнага намінатыўнага сказа выяўлены ў нязначнай колькасці: *Зялёна ёлка, белая бярозка*, / *Заплакала дзеўка, бедная сіротка* [1, с. 177]. Сустракаюцца канструкцыі з “Назоўным уяўлення”, галоўны член якіх, як правіла, выражаецца назоўнікам у Назоўным склоне: *Гора ж маё, гора*, / *Няшчасная доля*, / *Загарала дзяўчынанька* / *Мысленкамі поле* [1, с. 142]; *Нядолечка да няшчасцечка* – / *Ніхто праўды не скажа* [1, с. 134]. Аднастаўныя іменныя сказы іншых тыпаў не выяўлены намі ў песенных тэкстах.

Такім чынам, беларускай народнай песеннай лірыцы пра каханне ўласціва ўжыванне простых аднастаўных сказаў, сярод якіх самымі распаўсюджанымі з’яўляюцца аднастаўныя пэўна-асабовыя і безасабовыя канструкцыі.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Песні пра каханне / пад рэд. А. С. Фядосіка, Г. І. Цітовіча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 616 с.

УДК 811.161.3'373.2:684.452:666.172.4

С. В. Чайкова

ЛЕКСЕМЫ ‘СКРЫНЯ’, ‘СКРЫНКА’ І НЕКАТОРЫЯ НАЙМЕННІ З ТАКІМ ЗНАЧЭННЕМ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У артыкуле аналізуецца найменні ‘скрыня’, ‘скрынка’ і некаторыя найменні з такім значэннем. Пададзены іх лексічнае значэнне, верагодная этымалогія, фанетычныя і словаўтваральныя варыянты, літаратурныя адпаведнікі і лексічныя сінонімы ў дыялектнай мове беларусаў. Лексічныя адзінкі *скрыня* і *скрынка* ў дыялектнай мове ўжываюцца як у нязменным выглядзе, так і ў фанетычных і словаўтваральных варыянтах. Акрамя таго, у гаворках нашай краіны для